

Мовазнаўства

Л. І. БУРАК

СТЫЛІСТЫЧНАЯ ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ НЕКАТОРЫХ КАНСТРУКЦЫЙ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы суправаджаецца інтэнсіўнай актывізацыяй сінтаксічных канструкцый, якія прызначаны «не проста перадаць адрасату тую або іншую інфармацыю, а затрымаць яго ўвагу на ёй, максімальна акцэнтаваць яе і тым самым узмацніць яе дзейнасць»¹. Сярод іх вялікае месца займаюць канструкцыі, структурна-граматычная і сэнсавая арганізацыя якіх ажыццяўляецца пры дапамозе далучэння. Як адзін з важнейшых відаў сінтаксічнай сувязі, далучэнне існуе на ўзроўні простага і складанага сказаў, а таксама складанага сінтаксічнага цэлага (інакш — звышсказавага або звышфразавога адзінства) і служыць для прымацавання непрэдыкатыўных, паўпрэдыкатыўных, прэдыкатыўных і камунікатыўных канструкцый. Лексіка-граматычныя сродкі, якімі ажыццяўляецца далучэнне розных па форме і функцыі сінтаксічных канструкцый у тэксце, не толькі выражаюць і вар'іруюць разнастайныя віды сэнсаво-сінтаксічных адносін, але і ўскладняюць гэтыя адносіны своеасаблівымі мадальна-ацэначнымі і эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі.

Разнастайная структура і багатая семантычныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя магчымасці далучальных канструкцый забяспечылі ім шырокую ўжывальнасць ва ўсіх стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Безумоўна, у кожным стылі розныя далучальныя канструкцыі рэалізуюцца па-рознаму. Але ва ўсіх выпадках яны спрашчаюць арганізацыю тэкста, павышаюць дынамічнасць паведамлення, перадаюць своеасаблівую ўзрушанасць пры выкладанні думак, садзейнічаюць іх агляднасці і лепшаму разуменню — словам, з поспехам спрыяюць інтэнсіўнаму росту «масавай адрасаванасці мовы»², характэрнаму для нашай эпохі.

Даследчыкі не без падставы лічаць, што далучальныя канструкцыі ўпершыню зарадзіліся і набылі пэўнае семантычнае і структурна-граматычнае афармленне ў вуснай мове. Не выпадкова такія канструкцыі складаюць адну з адметных рыс сучаснай вуснай мовы, у якой разнастайная інтанацыя, міміка і жэсты інфарматара садзейнічаюць узнікненню дадатковых думак, што развіваюць змест асноўнага выказвання і ажыццяўляюць рэзкі пераход з аднаго плана паведамлення ў другі. Пабудаваныя ў выглядзе асобных рэплік дыялога далучальныя канструкцыі часцей за ўсё маюць кароткую форму, бо ў іх выкарыстоўваюцца толькі тыя словаформы, якія змяшчаюць істотную інфармацыю, напрыклад: «Мы ўжо абедалі». — «Дома». Або: «Мікола вярнуўся». — «Адзін». Ці: «Гэта наш сябар». — «І добры чалавек». Няпоўная структура далучальных канструкцый у межах дыялагічнага адзінства дыктуецца ўмовай непасрэднай гутаркі з суб'яднікам, заканамернасцямі маўленчага працэсу і, нарэшце, законамі чалавечага ўспрымання. Розныя падхва-

ты і імпліцытныя паўторы служаць тут асобымі сродкамі сінтаксічнай сувязі рэплік, пры якіх структура наступнай рэплікі з'яўляецца далейшым разгортваннем, дапаўненнем ці завяршэннем структуры папярэдняй рэплікі. Асаблівае значэнне набывае актуальнае члянэнне, паколькі ў далучаных рэпліках тэма часта апускаецца і мае месца адна рэма. Неабходна падкрэсліць, што «структурныя разрывы з інтанацыйнымі перабоямі»³ магчымыя не толькі на стыку рэплік некалькіх суб'едаў, але і ў мове аднаго суб'еда. Далучальныя канструкцыі ў гэтым выпадку ўяўляюць сабой частку выказвання або афармляюцца як самастойнае выказванне. Важнейшым сродкам сувязі такіх канструкцый і паказчыкам зрушанага члянэння моўнага патоку з'яўляецца інтанацыя. Параўн.: *Я іду, па вуліцы і Заўтра паедзем. На машыне. У горад.* Акрамя інтанацыі, далучальныя канструкцыі могуць прымацоўвацца злучнікавымі сродкамі сувязі, якія маюць выключна размоўны характар. Да іх адносяцца: *абы, ды, дык, ды і то, а то і, ну ды, а й, вось і, аж, ажно.* Напрыклад: *Мне здаецца, што павінна быць там добра. Абы блізка лес. Сонейка п'ячэ, а дзед з бабаю сядзяць у кажухах, дык то ім холадна. Куды ж ты паедзеш, мой мілы дружок, а й без мяне, маладо? Ідзе сабе ён, ідзе, ажно спатыкае яго дванаццаць вайкоў.* У радзе выпадкаў далучальныя канструкцыі ўжываюцца ў форме нячленнага выказвання: *Я не паехаў, ну дык што. Трэба нешта рабіць. Бо як жа! Злучнікі часта паўтараюцца: У полі — капамі, а ў гумне стагамі, а ў клеці засекамі, а на таку варахамі, а на сталі пірагамі.* Іншы раз злучнікі або злучальныя словы ставяцца не ў пачатку, а ў канцы далучальнай канструкцыі: *Падай стакан. Поўны які. Глядзі там. Слухайся каб. Будзем пераходзіць раку ўброд. Вузей дзе.* Гэта абумоўлена імкненнем хутчэй паведаміць і акцэнтаваць тое галоўнае, дзеля чаго і будзеца падобная структура⁴.

Напасрэдная гутарковая мова — важнейшая крыніца далучальных канструкцый у сучаснай літаратурнай мове. У выніку ўзаемнай сувязі, якая сістэмна існуе паміж вуснай і пісьмовай формамі літаратурнай мовы, далучальныя канструкцыі актыўна пранікаюць у розныя тэксты кніжнай мовы, узбагачаючы іх своеасаблівымі сінтаксічнымі пабудовамі. Гэтыя пабудовы адносна свабодныя, яны арганізуюцца пры дапамозе адпаведных прыёмаў разрыву выказвання, яго члянэння ці, наадварот, яго папаўнення шляхам дабаўлення адсутных звенняў, што садзейнічае перадачы неабходнага (прытым максімальнага) аб'ёму разнастайнай інфармацыі. Актыўнае пранікненне далучальных канструкцый у кніжную мову тлумачыцца не толькі непасрэдным запазычваннем іх мадэлей, але і ўзнікненнем у яе межах пад уздзеяннем гутарковай мовы новых мадэлей. Пры гэтым далучальныя канструкцыі «могуць утвараць структурныя мадэлі з вельмі багатай сінанімічнай і лексіка-сэмантычнай варыятыўнасцю, якая не ўласціва звычайна іх зыходнай жывой вуснагутарковай базе, дзе магчымасці лексічнага напаўнення структурнай мадэлі менш разнастайныя, чым у пісьмова-кніжным аналагу гэтай базы»⁵. Дзякуючы выключнай здольнасці далучальных канструкцый дакладна перадаваць на пісьме «натуральны ход думкі»⁶ імі часта карыстаюцца ў навуковай, афіцыйна-дзелавой і публіцыстычнай мове, але асабліва пашыраны яны ў мове мастацкай літаратуры, паколькі яна бліжэй за ўсё знаходзіцца да гутарковай мовы.

Для навуковай мовы характэрна абагульненая адцягненасць, доказнасць пастуляваных палажэнняў і падкрэсленая лагічнасць іх перадачы. Навуковыя тэксты насычаны фактычным матэрыялам, дакладнай і поўнай інфармацыяй. Сінтаксічныя пабудовы поўнаструктурныя, пры іх арганізацыі звычайна не застаецца ні аднаго неназванага члена. Прычым кожнае наступнае выказванне развівае папярэдняе выказванне, як бы вынікае з яго, утвараючы своеасаблівыя ланцужковыя сувязі. Вядома, што ланцужковыя сувязі найбольш актыўна рэалізуюцца паміж самастойнымі выказваннямі ў межах складанага сінтаксічнага цэлага і носяць далучальны характар. Ланцужковае далучэнне часцей за ўсё

ажыццяўляецца пры дапамозе ўказальных займеннікаў, якія ўжываюцца самастойна або ў спалучэнні з паўторанай формай назоўніка: *У апошнія гады прыкметна ўзрасла цікавасць савецкіх даследчыкаў літаратуры да праблемы стылю. Гэта сведчыць і аб узрослым мастацкім узроўні твораў савецкай літаратуры, і аб агульным пастаўленні сацыяльнай, філасофскай, літаратуразнаўчай думкі ў нашай краіне* («Полымя»). Пры дапаўняльным разгортванні другая прэдыкатывная частка бяззлучнікавага складанага сказа пашырае і ўдакладняе змест аднаго з членаў першай прэдыкатывнай часткі. Гэты член заўсёды паўтараецца ў другой прэдыкатывнай частцы, дзе ён лагічна выдзяляецца і звычайна пачынае сабой яе структуру («Граматыка беларускай мовы»). Для прымацавання далучальных канструкцый часта выкарыстоўваюцца кніжныя злучнікі і злучальныя словы *наадварот, прычым, прытым, значыць, напрыклад, адным словам, а іменна, у выніку чаго*, мадальныя словы такім чынам, акрамя таго, па-першае, па-другое, з аднаго боку, з другога боку і г. д. Напрыклад: *Хуткае ахаладжэнне металу павелічае колькасць аўстэніту. Наадварот, павольнае ахаладжэнне змяншае яго колькасць* («Весці АН БССР»). Аб'яднанне ў адной парадыгме аднакаранёвых дзеясловаў з розным значэннем стану і з розным наборам граматычных форм з'яўляецца неапраўданым. Акрамя таго, ні катэгорыя стану, ні катэгорыя трывання не валодаюць той рэгулярнасцю і паслядоўнасцю ўтварэння формаў, якія ўласцівы пераменным граматычным катэгорыям дзеяслова («Беларуская лінгвістыка»). Спецыфічныя для навуковай мовы і так званыя далучальныя «канструкцыі сувязі»: яны «амаль не суадносяцца з лексічным бокам сказа (чым адрозніваюцца ад лексіка-граматычных сродкаў), але з'яўляюцца часткай яго сінтаксічнай структуры»⁷. Гэтыя канструкцыі складаюцца са слоў і словазлучэнняў, якія збытоўныя з пункту гледжання інфармацыйнага зместу навуковага паведамлення, але неабходныя для перадачы яго ў звязнай мове. Такія сродкі ўтварыліся ў выніку функцыянальнага «апрошчання» моўных адзінак, калі намінацыйная (першасная) функцыя аказалася да такой ступені аслабленай, што актуалізаванай засталася толькі сінтаксічная (другасная) функцыя, якая заключаецца ў лагічна паслядоўным падключэнні аднаго выказвання да другога. У якасці прыкладаў можна назваць канструкцыі: *Выкладзеныя факты дазваляюць сцвярджаць...; Са сказанага відаць...; Прыведзеныя прыклады паказваюць...; Неабходна дадаць, што... і інш.*

Афіцыйна-дзелавую мову характарызуе яснасць, дакладнасць, канкрэтнасць і аб'ектывнасць яе перадачы. У тэкстах афіцыйна-дзелавой мовы звычайна прадпісваецца, сцвярджаецца, рэгіструецца або канстатуецца штосьці, а не глумачыцца і даказваецца, як, напрыклад, у тэкстах навуковай мовы. З гэтым, безумоўна, звязана частата выкарыстання далучальных канструкцый, якія ў афіцыйна-дзелавых тэкстах не так пашыраны, як у навуковых тэкстах. У большасці выпадкаў гэтыя канструкцыі ў якасці самастойных выказванняў (пераважна разгорнутых) уключаюцца ў састаў складанага сінтаксічнага цэлага, прымацоўваючыся да папярэдняга выказвання шляхам паўтарэння асобных элементаў яго структуры: *Сацыялістычная дэмакратыя выражае і абараняе інтарэсы народа, служыць справе камунізма. Яна пашыраецца на ўсё грамадскае жыццё — эканамічнае, палітычнае і духоўнае, стварае ўмовы для ўсеабаковага росквіту асобы* («Звязда»). У межах аднаго выказвання тыповым для афіцыйна-дзелавой мовы з'яўляецца далучэнне злучнікавым спалучэннем а таксама асобнай словаформы або словазлучэння ў закрытым радзе аднатыпных адзінак: *Догляд лесу, а таксама абарона яго ад шкоднікаў павінны ажыццяўляцца спосабамі і метадамі, якія не наносзяць шкоды чалавеку і навакольнаму асяроддзю* («Звязда»).

Публіцыстычная мова адрозніваецца выключнай інфарматыўнасцю і экспрэсіўнасцю зместу. Яе тэксты арганізуюцца так, каб у сціслай форме перадаць максімум інфармацыі. Гэтаму лепш за ўсё адпавядаюць далучальныя канструкцыі, якія складаюцца з асобных словафор-

маў ці словазлучэнняў і функцыяніруюць у якасці самастойных выказванняў у межах складанага сінтаксічнага цэлага. Такія граматычна несамастойныя выказванні, адарваныя ад базавай структуры і самастойныя інтанацыйна, набываюць асобую выразнасць, становяцца эмацыянальна насычанымі і яркімі. Напрыклад: *Заказ выкананы. Але толькі ўчора* («Звязда»). *Артыст сыграў каля сотні роляў. У тэатры. На эстрадзе. У кіно* (ЛіМ). Імкненнем да большай экспрэсіўнасці выказвання абумоўлена ўключэнне ў яго структуру спецыяльных сродкаў *тым больш, пераважна, выключна, часцей за ўсё, у першую чаргу*, якія выступаюць у ролі семантычнага канкрэтызатара злучнікаў або прымаюць на сябе іх функцыю: *На прадпрыемстве нехапае рабочых, а тым больш кваліфікаваных* («Звязда»). *Камсамольцы ўнеслі шмат прапанов, часцей за ўсё вельмі слушных* («Вячэрні Мінск»). Перарывістая падача паведамлення, выдзяленне важных момантаў з мэтай іх хуткага і лепшага ўспрыняцця павышае дынамічнасць выказвання, узмацняе дзейнасць змешчанай у ім інфармацыі. Не выпадкова многія даследчыкі сцвярджаюць, што адрывістае далучэнне (або парцэляцыя) надзвычай актыўна выкарыстоўваецца ў публіцыстычнай мове, дзе яно «пранізвае ўвесь тэкст»⁸.

Асобнае месца належыць мове мастацкай літаратуры, якая выконвае не толькі камунікатыўную, але і эстэтычную функцыю. Гэта мова вызначаецца эмацыянальна-экспрэсіўным характарам, глыбокай метафарычнасцю і багатымі магчымасцямі сінанімікі, канкрэтнасцю і вобразнасцю канструкцый розных узроўняў, семантычнай ёмкасцю, разнастайнасцю і мнагазначнасцю выяўленча-стылістычных сродкаў. У тэкстах мастацкай літаратуры ўжываюцца розныя далучальныя канструкцыі, у тым ліку і такія, якія спецыфічны для навуковых, публіцыстычных і іншых тэкстаў. Але ў гэтым выпадку ім уласціва меншая частата ўжывання, да таго ж яны «выступаюць у змененай функцыі — у эстэтычнай» і «утвараюць інакшую сістэмнасць»⁹. Асабліва тыповыя для мастацкіх тэкстаў далучальныя канструкцыі, якія складаюцца з асобных словаформаў або словазлучэнняў і функцыяніруюць у якасці аднародных ці адасобленых кампанентаў выказвання: *Дзед збіраў мёд і гэтым харчавайся* (Я. Колас). *На дварэ ідзе дождж, але не надта вялікі* (С. Баранавых). *Каля ракі было сыра, асабліва ў асеннія дні* (П. Галавач). Шырока распаўсюджаны далучальныя канструкцыі, якія маюць форму прэдыкатыўных частак складанага сказа або асобных сказаў ці іх аналагаў складанага сінтаксічнага цэлага і прымаюцца злучнікамі ў спалучэнні са звычайнымі семантычнымі канкрэтызатарамі і часціцамі ў функцыі злучнікаў: *Свяціў месяц, а гэта быў добры знак* (Я. Колас). *Шум машын замёр удалечыні. Адно лапатаў па голых кустах дождж* (А. Асіпенка). *Усё пахавалася ад гарачыні. Нават птушкі і тыя некуды зніклі* (З. Бядуля).

Такім чынам, далучальныя канструкцыі ў розных тыпах мовы адрозніваюцца радам спецыфічных асаблівасцей. Безумоўна, гэтыя асаблівасці, уключаючыся ў сістэму іншых адметных асаблівасцей, у пэўнай меры садзейнічаюць стылістычнай дыферэнцыяцыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Між тым «уласціvasць стылістычнай градуяванасці цэментуе адзінства літаратурнай мовы, дазваляе ёй стаць вышэйшым членам на іерархічнай лесвіцы яе разнавіднасцей»¹⁰. У выніку актыўнага ўзаемадзеяння стыляў і міжстылёвых збліжэнняў сучасная літаратурная мова пастаянна ўзбагачаецца, шліфуецца яе лексіка-граматычныя сродкі, спрашчаюцца сінтаксічныя структуры, удасканалюцца прыёмы і спосабы іх арганізацыі, пашыраюцца сферы выкарыстання і г. д. Усё гэта сведчыць аб няспынным развіцці літаратурнай мовы і спрыяе выкананню яе асноўнай функцыі — паспяхова абслугоўваць зносіны людзей у сучасным грамадстве.

¹ Русский язык и советское общество (морфология и синтаксис современного русского литературного языка). — М., 1968, с. 238.

- ² Золотова Г. А., Иванчикова Е. А. Русский синтаксис в наши дни.— Рус. яз. в нац. шк., № 5, 1967, с. 38.
- ³ Кожина М. Н. Стилистика русского языка.— М., 1977, с. 214.
- ⁴ Параўн.: Шафиро М. Е. Присоединение как явление речевого синтаксиса.— Саратов, 1965, с. 18.
- ⁵ Лаптева О. А. К вопросу о месте современной устно-разговорной речи в кругу явлений литературного языка.— Рус. яз. за рубежом, № 1, 1968, с. 4.
- ⁶ Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка.— М., 1963, с. 240.
- ⁷ Котюрова М. П. О понятии связности и средствах ее выражения в русской научной речи.— В сб.: Язык и стиль научной литературы. М., 1977, с. 151.
- ⁸ Сиротинина О. Б. Некоторые жанрово-стилистические изменения советской публицистики.— В сб.: Развитие функциональных стилей современного русского языка. М., 1968, с. 114.
- ⁹ Кожина М. Н. Стилистика русского языка.— М., 1977, с. 196.
- ¹⁰ Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис.— М., 1976, с. 75.

А. І. КОПАЦЬ

АКАЗІЯНАЛІЗМЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Не ўсякае слова, узнікшае ў маўленні, набывае статус агульнаўжывальнасці, становіцца «кананічным». У моўнай дзейнасці ствараюцца лексічныя адзінкі, якія так і застаюцца прыналежнасцю толькі пэўнага кантэкста, індывідуальным сродкам творчасці таго ці іншага аўтара. Такія індывідуальныя, своеасаблівыя, «некананічныя» ўтварэнні прынята называць аказіянальнымі словамі (аказіяналізмамі). Аказіяналізмы — гэта словы, якія не адпавядаюць агульнапрынятым моўным нормам, характарызуюцца індывідуальным густам тварца і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання¹.

Аказіяналізмы часцей за ўсё сустракаюцца ў паэтычнай мове, якая слухна лічыцца «вышэйшым і найбольш складаным спосабам арганізацыі маўлення»². Паэтычная мова імкнецца да максімальнага выкарыстання выяўленчых магчымасцей слова, да навізны выказвання, да свежага, нечаканага моўнага вобраза. Стварэнне аказіяналізмаў, інакш аўтарскіх неалагізмаў, індывідуальна-аўтарскіх слоў, — характэрная з'ява для творчасці як вопытных, так і маладых, пачынаючых паэтаў. Вывучэнне асаблівасцей ужывання аказіяналізмаў у сучаснай беларускай паэзіі дае магчымасць выявіць некаторыя істотныя заканамернасці выкарыстання і абнаўлення моўна-выяўленчых сродкаў.

Незвычайнасць аказіяналізмаў наводзіць на думку, што іх утварэнне — стихійны працэс. Аднак наогул аказіянальнае словаўтварэнне, як і ўтварэнне любых іншых слоў, адбываецца па аналогіі. «Аналогія пры гэтым дзейнічае і як фактар рэгулярнасці (паколькі аказіяналізм утвараецца па ўзору звычайнага слова) і як фактар парушэння рэгулярнасці (паколькі аказіяналізм, утвораны па ўзору звычайнага слова, нечым не падобны да яго, адрозніваецца ад яго)»³. Напрыклад, аказіяналізм *гуліверынкі* (Не пабаюся сказаць, што мае творы — ліліпуцінкі па форме, а па зместу яны — *гуліверынкі* (В. Шаўчэнка) мае аналаг *ліліпуцінкі*; аказіяналізм *абыдзёнка* (Ці шчасце ж гэта, калі з дня ў дзень адно і тое ж... Гэта ж *абыдзёнка* (В. Казько) утворан па ўзору слова *завядзёнка*; аказіяналізм *васьмераваць* (А мы яе (яліну) — чацвертавалі. Услед затым — васьмеравалі (Г. Юрчанка) — па ўзору слова *чацвертаваць*; аказіяналізм *пераселле* (Старых хвалюе *пераселле*, яшчэ нязвычайнае жылло... (Г. Кляўко) — па ўзору слова *нава-селле*; аказіяналізм *пламенне* (І ўспыхне лёгкае пламенне (К. Жук) — па ўзору слова *каменне*.

Спосабы ўтварэння аказіянальных слоў тыя ж, што ўласцівы кананічнаму словаўтварэнню, таму што «свабода аказіянальнага словаўтварэння абмежавана сістэмнымі словаўтваральнымі адносінамі, якія гістарычна склаліся ў мове, а таксама структурай кананічных слоў, якая трымае ў пэўных рамках адвольнасць словатворчых імправізацый асобных індывідаў»⁴. Аказіяналізмы, ужытыя ў творах беларускіх паэтаў,